

НАЦІОНАЛЬНА МУЗИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені П. І. ЧАЙКОВСЬКОГО

МОРОЗОВА ДАР'Я СЕРГІЇВНА

УДК: 2-585: 392: 168.522:504] (37)

**ТЕМА ЛЮДИНИ ТА ДОВКІЛЛЯ У ВІЗАНТІЙСЬКІЙ
АСКЕТИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ**

Спеціальність 26.00.01 – теорія та історія культури

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата культурології

Київ – 2010

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі культурології Національного університету «Києво-Могилянська Академія» (м. Київ).

Науковий керівник: кандидат філософських наук, доцент
Демчук Руслана Вікторівна,
доцент кафедри культурології Національного
університету «Києво-Могилянська Академія»,
Міністерства освіти і науки України (Київ).

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Гуменюк Тетяна Костянтинівна,
проректор з навчальної роботи
Національної музичної академії України
імені П. І. Чайковського,
Міністерства культури і туризму України (Київ)

кандидат філософських наук, доцент
Чорноморець Юрій Павлович,
доцент кафедри філософії та політології Національного
університету державної податкової служби України,
(Ірпінь), Державної податкової служби України.

Захист відбудеться « 27 » жовтня 2010 року о 16⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.005.01 по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора наук у Національній музичній академії України імені П. І. Чайковського, за адресою: 01001, м. Київ, вул. Архітектора Городецького, 1-3/11, 4-й поверх, фойє Малого залу.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського, за адресою: 01001, м. Київ, вул. Архітектора Городецького 1-3/11.

Автореферат розісланий « 23 » вересня 2010 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат мистецтвознавства, доцент

Коханик І.М.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Основи культурної ідентичності нашої країни тісно пов'язані з засвоєнням нею грецького Християнства. Воно принесло із собою розробку писемності, якою ми користуємось, надихнуло на створення монументальних творів архітектури та живопису, якими ми пишаємось. Але також воно долучило нашу культуру до тисячолітніх надбань візантійської думки, що сягає корінням духовних здобутків античної Греції та Близького Сходу. Під впливом цієї багатогранної традиції протягом тривалого часу формувалися основні структури мислення Русі, зокрема, утворюючи канву для подальших злетів культури – від українського Ренесансу та бароко до авангардних течій ХХ ст. Нині ці основи нашого культурного спадку несправедливо витіснено у непам'ять, вони фактично незнайомі широкому загалу. Утім, наше минуле досі запрошує нас до творчого переосмислення його на благо сучасності й заради нашого майбутнього.

Не в останню чергу це стосується православного вчення про людину та її довкілля, – концепції, настільки ж наріжної для сучасності, наскільки й незнайомої їй. Християнська оцінка тілесності як невід'ємної складової людського ества, пильна увага до зв'язку людського тіла з матеріальним світом, усвідомлення відповідальності людини за землю, на якій вона мешкає, та за весь космос, створений заради неї, – усі ці засадничі позиції філософії отців Церкви є сьогодні животрепетними, мабуть, як ніколи раніше. Проблематика довкілля викликає нині широку зацікавленість, й очевидно, не лише у зв'язку з екологічною кризою, – до цієї зацікавленості логічним чином спонукає весь розвиток сучасної та постсучасної антропології. Але занекоєння суспільства цієї тематикою вимагає від гуманітаріїв якісного й різнобічного аналізу її, якого так бракує в інтелектуальному просторі нашої країни.

Зі свого боку, гуманітарія, що в ній останніми десятиліттями прокинулася цікавість до історії науки як однієї з важливих граней культури, стає спроможною заповнити цю лакуну. Як сполучна ланка між рефлексіями вчених та повсякденним життям усіх верств населення, космологія є нагальним предметом для інтегрального підходу, що його передбачає проект культурології. Водночас, інтегральний погляд на культуру вимагає введення космології в загальний контекст мислення певної епохи.

Екологічна думка середньовіччя викликає особливу цікавість як природничо-гуманітарне знання, для котрого певний час знаходилося місце у візантійському університеті, – і яке згодом було витіснене з академічного дискурсу. Дослідження цієї проблеми є дуже перспективним для сучасного університету, що знов у розмаїтті способи прагне примирити свої факультети й тяжіє до ідеалу міждисциплінарності.

Контекстуального вивчення потребує сьогодні й церковна думка, що перебуває наразі в особливо творчому діалозі з Переданням. З одного боку, велике розмаїття фізичних уявлень отців та подекуди очевидна їх невідповідність даним сучасних природознавчих дисциплін для сучасних

богословів нерідко постає приводом релятивізувати *всі* святоотцівські погляди як цілковито обмежені історико-культурним контекстом. З іншого боку, періодично чиняться спроби навпаки «канонізувати» *всі* тексти отців вкупі з їх неадекватною на сьогодні космологією. Історія вчить, що Церква не вперше стикається із подібною проблемою; досвід подолання її потрібно враховувати й зараз. Отже, дуже важливо простежити, які елементи «картини світу» є, з погляду отців Церкви, рухливими та змінними, а які є принциповими та невіддільними від християнського віровчення.

Екологічні уявлення візантійських (та інших) отців Церкви вивчені поки що дуже мало. Перші їх дослідники переважно підходять до східнохристиянського екологічного вчення як до єдиної монолітної системи; воно й справді містить чимало спільних позицій. Але різні богослови приходили до цих спільних уявлень, виходячи з різних, ледь не протилежних, засновків; в рамках різних напрямів розроблялися різні мотиви цього вчення, інакше розставлялися акценти; до того ж, у творах низки авторів привертають увагу специфічні сюжети, що особливим чином проливають світло на вчення всієї Церкви. В цьому дослідженні надано перевагу історичному виміру, в якому єдність церковної доктрини постає у різноманітті.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконане в рамках наукової теми «Культурні трансформації в синхронії та діахронії: теорія та практика» кафедри культурології Національного університету «Києво-Могилянська академія». Тему затверджено 10.10.2008 протоколом № 17/1162 за номером 0108 И 008384.

Об'єкт дослідження – візантійська аскетична писемна традиція.

Предметом дослідження є осмислення східними отцями теми зв'язку людини з довкіллям.

Мета роботи – дослідити еволюцію уявлень візантійської аскетичної людини в довкіллі та функціонування цих уявлень у культурі Візантії.

Меті підпорядковані наступні **завдання**:

1. визначити ступінь розробленості проблеми в науковій літературі та відібрати джерельну базу для дослідження;
2. дослідити специфіку християнського погляду на довкілля на матеріалі сирійської богословської думки;
3. дослідити переосмислення отцями Церкви екологічних тем неоплатонізму та подальший вплив цих тем на східнохристиянську аскетичну;
4. розглянути підхід каппадокійських отців до давньогрецької фізики та біблійного природознавства;
5. простежити внесок богословських течій раннього періоду в екологічне мислення середньо- та пізньовізантійської патристики;
6. з'ясувати місце патристичної екології у академічному дискурсі та культурі пізньовізантійської доби.

Теоретико-методологічна основа дослідження. На методологічних засадах дослідження позначився його міждисциплінарний характер: в роботі поєднано методи культурології, історії філософії, історії богослов'я. При розв'язанні поставлених завдань дисертант виходив із принципів об'єктивності, світоглядного плюралізму, уникаючи ідеологічної та конфесійної заангажованості. Неупереджений розгляд теми людини та довкілля у візантійській патристиці спонукав до застосування методів генетичного та порівняльного аналізу, а робота з великим обсягом джерел вимагала джерелознавчого та герменевтичного підходу. Метод історико-типологічного аналізу дозволив виокремити періоди актуалізації окремих екологічних підходів. Окрім того, слід вказати специфічні дослідницькі підходи, на яких базується дисертація:

– метод історії традиції (*tradition history / tradition critics*), що розглядає філософські ідеї та культурні тенденції в їх розвитку, зважаючи як на тяглість, так і на інновації;

– метод гуманітарної екології (*human ecology*), що розкриває погляди різних релігій та філософських систем на відносини людини з довкіллям.

Наукова новизна дослідження. Робота є першою систематичною спробою розглянути розвиток екологічних уявлень візантійської патристики в їх історико-культурному контексті, з урахуванням впливу античних вчень та співвідношення аскетичного природознавства із середньовічною наукою. Наукова новизна дисертації конкретизується в таких положеннях:

1. Показано, що смисловим ядром сирійського християнського природознавства була не його специфічна космологічна схема, комарна модель всесвіту, а його «екологія», тобто осмислення всесвіту як «дому» людини, представлене роздумами щодо взаємної залежності людини та довкілля, фізичного контексту мислення людини та смислу зв'язку людини із дочасним всесвітом.
2. Продемонстровано множинність християнських патристичних екологій. З'ясовано, що александрійські богослови переосмислили у християнському річищі окремі екологічні мотиви платонізму: мотив причетності людини до плину речовини, психофізичну проблему, тему місця і ролі людини у структурі світобудови, тощо. Єгипетським чернецтвом розроблялися також питання стосунку людини з тваринами, впливу фізичного довкілля на духовні стани людини тощо.
3. Вказано на запровадження каппадокійськими отцями принципу вільного запозичення християнською наукою елементів світських космологій; така відмова від догматизації картин світу була спричинена визнанням пріоритетності для Християнства екологічних питань про стосунок між Богом, людиною та всесвітом.
4. Проаналізовано спроби долучення ідей сирійського природознавства до грецької схоластики, що обриваються у X-XI ст. Натомість, першорядний вплив антиохійської течії простежується у середньовізантійському

аскетичному природознавстві, що синтезувало розмаїті екологічні здобутки попередньої доби.

5. Простежено, що у пізньовізантійській культурі співіснували два альтернативних природознавчих підходи – схоластична космологія та аскетичне вчення про людину в доквіллі. Ізоляція останнього від академічного дискурсу мала далекосяжні негативні наслідки для усєї східнохристиянської культури.

Теоретичне та практичне значення дисертації зумовлене придатністю його результатів для застосування в лекціях та семінарах професійно-орієнтованих курсів «Культурологія», «Східно-християнська культура», та в розробці нових курсів з історії культури кафедри культурології Національного університету «Києво-Могилянська Академія».

Апробація основних положень дисертації здійснювалася шляхом обговорення на засіданнях кафедри культурології Національного університету «Києво-Могилянська Академія», у виступах на наукових конференціях: «Дні науки в НаУКМА» (Київ, 2006), «Дні науки в НаУКМА» (Київ, 2007), «Дні науки в НаУКМА» (Київ, 2008) та міжнародних конференціях: «Могилянські читання» (Київ, 2006), «Феномен паломництва в релігіях» (Санкт-Петербург, 2007).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційної роботи викладено в 7 публікаціях, у тому числі в 4 статтях у фахових наукових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура роботи зумовлена метою і завданнями дослідження. Обсяг дисертації – 206 сторінок. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів (21 підрозділ), висновків та списку використаних джерел (370 позицій).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У Вступі показано актуальність дослідження, його новизну та методологічну базу, визначено його об'єкт, предмет, мету та підпорядковані їй завдання. Визначаються теоретичні засади дисертації, її теоретичне та прикладне значення, форми апробації одержаних результатів та структура роботи.

У розділі 1 «ІСТОРИОГРАФІЯ» окреслено коло джерел, висвітлено ступінь та характер розробки проблеми. Джерельну базу дослідження складають тексти візантійських патристичних авторів, опрацьовані в грецькому оригіналі та в доступних перекладах. Це фізичні та антропологічні трактати свт. Василя Великого, свт. Григорія Нисського, Немесія Емесського та інших вчених; богословські тексти Псевдо-Діонісія, преп. Максима Сповідника, преп. Симеона Богослова та ін.; схоластичні суми преп. Йоана Дамаскіна та свт. Григорія Палами. Розглянуті тексти сирійської традиції – Косми Індикоплова, свт. Йоана Золотоуста, Северіана Габальського та інші – також є грекомовними; твори двох сіромовних авторів – преп. Єфрема Сірина та преп. Ісака Ніневійського – розглянуто в наукових перекладах.

Підходи представників візантійської аскетичної до теми взаємодії людини з природою у нинішній науковій літературі досі недостатньо досліджені, але розробки у кількох споріднених галузях усе ж підготували ґрунт для появи деяких праць на цю тему. Ще в 60-ті роки XIX ст. ситуація «суперечки факультетів» втягнула церковних вчених, як західних, так і східних, у полеміку щодо взаємин богослов'я із природничими науками. На Заході це спричинилося до появи перших досліджень з патристичної космології – зокрема, статті Ф. Вігуру. Професори Київської Духовної Академії теж активно включилися в це обговорення, але радше у філософському річищі; мабуть першим патрологічним дослідженням цікавої нам теми була монографія Ф. Владимирського про антропологію Немесія Емесського (1912).

Новою віхою в історії патрології був ініційований російськими та українськими емігрантами у Парижі неопатристичний рух. В. Лосський, прот. Георгій Флоровський, архимандрит Кипріан Керн та ін. вперше розглянули теми преображення матерії, освячення тілесності, людяності Христа як засадничу для Християнства проблематику. Ця цікавість спричинилася згодом і до відкриття патристичної екології.

В 1960–1970-ті рр. увагу вчених, передусім класиків, але також і візантологів (Н. Мескела, Дж. Віндена, Ф. Янга), привертає історія давніх космологічних уявлень, що доти вважалися маргінальною темою. До вивчення даної галузі історії науки приєднуються і радянські візантологи – Є. Гранстрем, З. Самодурова, С. Гукова, О. Бородин та ін. Деякі важливі думки щодо місця космології у візантійському світогляді, а також особливостей сирійського християнського природознавства, належать провідному російському культурологу С. Аверинцеву.

Якщо власне візантиністика та грецька патрологія представлені в українській науці лише поодинокими іменами, як-от: О. Сирцова, Ю. Чорноморець, о. Кирило Говорун, – то специфіку дочірньої щодо Візантії давньоруської культури висвітлено такими відомими філософами й культурологами як В. Горський, С. Кримський, М. Попович, В. Малахов. Розробки російських та українських вчених – А. Щеглова, В. Мількова, Р. Демчук, – в галузі давньоруської космології нагальні для нас не лише через спорідненість досліджуваних культур, але й завдяки своєму культурологічному підходу, якого практично бракує західній візантиністиці. На патристичне природознавство проливають світло й сучасні біблеїстичні дослідження (адже міркування отців часто набували форми екзегези Св. Письма) – передусім праці Т. Міллер, о. Леоніда Циціна.

1970-ті роки стають періодом важливої зміни у структурі наук: на базі такої суто біологічної дисципліни, як класична екологія, виникають кілька напрямів, безпосередньо дотичних до гуманітарії, первинною метою яких є різнобічна діагностика глобальної екологічної кризи. Серед них постав і напрям «гуманітарної екології», який передбачав релігієзнавчі та історико-філософські дослідження відповідної тематики. Напрямок породив чимало тенденційних

неоязичницьких виступів, але на хвилі цього ж руху грецькими богословами І. Іконому, Д. Цамісом, А. Кезелопулусом, було зроблено важливе відкриття щодо фундаментальної співзвучності екологічного підходу із автентичним світосприйняттям візантійських отців Церкви, для яких всесвіт був передусім «домом» (οικος) людини. Це відкрило новий обрій для низки вчених та діячів Церкви (насамперед, слід згадати Константинопольського Патріарха Варфоломія), які з позицій святоотцівських текстів влучно оцінюють сучасну культурну ситуацію, що породила екологічну кризу. Утім, мета цих виступів є радше катехизаторською; наукове вивчення теми людини та довкілля у патристиці представлено на сьогодні одиначними монографіями. Наскільки нам відомо, екологічне вчення грецьких отців досі ніким не було досліджене у його розвитку та різноманітті.

У розділі 2 «“МІСТИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ” СІРІЙСЬКОЇ АСКЕТИКИ» проаналізовано специфіку антиохійського напрямку в християнському природознавстві.

Основні засади антиохійської космології та їхня вкоріненість у богословській думці та екологічному мисленні висвітлено у підрозділі 2.1 «Антиохійська академія та її вимоги до космосу». Ми спираємось на традиційне у патристиці (хоча й дещо умовне) розрізнення антиохійського, александрійського та каппадокійського підходів. Підхід Антиохійської академії, що з різних причин справив найбільший вплив на давньоруську культуру, хоч був доволі маргінальним у самій Візантії, докорінно відрізняється від двох інших. Природознавство антиохійського напрямку розглянуто у розділі як результат переосмислення архаїчних уявлень Близького Сходу в світлі буквальної екзегези біблійного тексту. З одного боку, це був органічний процес, заснований на генетичній культурній спорідненості. Але з іншого боку, для низки сирійських авторів надто серйозним чинником була ситуація гострої конкуренції з елліністичною космологією – не лише язичницькою, а й християнською, – яка провокувала Діодора Тарсійського (IV ст.), Феодора Мопсуестійського (IV ст.), Косму Індикоплова (VI ст.) до створення послідовних картин світу, систематичний характер яких зовсім не відповідав біблійному природознавству. З посиланням на авторитет Біблії, ці системи розглядалися їх прибічниками як єдина канонічна християнська космологія.

Утім, попри його одіозну догматичність та (великою мірою позірну) опозицію тогочасній науці, антиохійське природознавство своєрідно виразило деякі важливі засновки юдео-християнської традиції, що практично не отримали розробки в інших напрямках. Вимога осмисленості та унікальності кожного явища призвела деяких авторів до відмови від класичних уявлень про природні закономірності, про сферичність та обертання небес, як від «безсенсовних»; згодом ця радикальна позиція виштовхнула сирійське природознавство за межі візантійського академічного знання. Але ця ж вимога зосередила увагу мислителів на стосунку людини з довкіллям, на безпосередній зверненості до людини кожного природного явища, на її відповідальності за

матеріальний світ. Ці риси сформували виразно «екологічний» характер сирійського християнського природознавства.

Осердям цього природознавства було уявлення про Едемський сад, розглянуте в підрозділі 2.2 «Преп. Єфрем Сирин про “Едем на Сході”». Один з найвпливовіших сирійських отців, преп. Єфрем (IV ст.), трактував Рай як місце особливої єдності географічно-конкретного та містичного вимірів. На відміну від інших сирійців, які розташовували Рай «на початку» їх прямокутної землі, св. Єфрем бачив Едемську гору центром своєї круглої землі. В намаганні наблизити Рай до всіх народів, він не обмежився цим географічним положенням, але також наголосив на духовному вимірі Едему, який не зводиться до власної топографічної локалізації. Водночас, приналежність Раю до земної географії обгрунтовує для преп. Єфрема, як і для всіх антиохійців, високий статус матерії та вводить історію екології (детально описану цим богословом) до ядра «історії спасіння».

У підрозділі 2.3 «Екологічне мислення у Макарійському корпусі» проаналізовано одне з найважливіших джерел патристичної екології. Автор корпусу акцентує на фізичній (та духовній) несамодостатності людини, з якої випливає її відкритість щодо зовнішнього буття. Але залежність людини й довкілля є обопільною; як домогосподар (οικονομος) всесвіту, людина покликана культивувати «здичавіле» довкілля. Утім, це перетворення має передусім містичний характер, воно виявляється не стільки у фізичній праці на землі (ані тим більш в її експлуатації), скільки в мовно-культурно-культовій площині, де взаємодія людини з довкіллям і набуває того чи іншого семантичного статусу. Цікавою рисою Макарійського корпусу є близькість його бачення до підходу сучасної *класичної* екології як науки про умови мешкання окремих видів. Світобудова постає тут системою своєрідних «біогеоценозів» (найчастіше званих *γῆς*, «земля»), де мешкають розмаїті види істот – реальні й фантастичні звіри, птахи, риби і навіть безплотні духи. Людина включена в цю екологічну структуру як тілесна істота (природниче бачення), але водночас є вільною від неї завдяки своїй свободі та особливому стосунку з Богом (гуманітарне бачення).

Зовсім інший зразок антиохійського екологічного мислення розглянуто в підрозділі 2.4 «Некласична гносеологія у природознавстві свт. Йоана Золотоуста». Твори цього видатного антиохійця та водночас вихованця класичної пайдеї розглянуто як плідне поєднання близькосхідного та елліністичного підходів. У своєму природознавстві свт. Йоан виходить передусім з гносеологічної безкінечності кожного явища, «що їх ми щодня бачимо й куштуємо». Ця схильність до заглибленого та апофатичного осмислення матеріального світу відрізняє його від християнських платоників, загалом мало цікавих щодо чуттєвого. Але вона ж відокремлює його і від більш воєвоначних прибічників антиохійської моделі, переконаних в остаточності власних природознавчих висновків. Для Золотоуста є надзвичайно важливим поняття «міри» (μετρος) пізнання, під якою він розуміє обмеженість мислення

контекстом перебування його суб'єкту *всередині* осмислюваного ним *всесвіту*. Люзорне трансцендування цього контексту та намагання систематично «охопити» буття (а надто його Творця) поглядом «іззовні» св. Йоан розцінює як найсерйознішу хибу мислення, багаторазово викриваючи її в теологічних полеміках. Ця риса його мислення, через яку дослідники досі вважають Золотоуста «однобічним практиком», насправді є одним з найпотужніших досягнень пізньоантичної думки. Заклик святиителя емпірично вивчати найдрібніші явища природи, загадки власного устрою та взаємодію людини з довкіллям (замість конструювання абстрактних систем) цілком доречно розглядати як легітимізацію наукового природознавства. Водночас, «практичність» філософії св. Йоана спонукала його тісно пов'язувати екологію із соціальним вченням, закликаючи до помірною та братолюбного поводження із природними благами. Керуючись буквальною екзегезою Св. Письма, Золотоуст розглядає перетворення людиною *всесвіту* в категоріях історичного та географічного поширення Церкви у населеному людьми світі (ойкумені).

Підрозділ 2.5 «**Містичний матеріалізм Стої: спроба християнізації**» являє першу спробу розглянути Шестоднев Северіана Габальського (IV ст.) як оригінальне відлуння стоїчної фізики в антиохійській екзегезі Св. Письма. «Містичний матеріалізм» антиохійців (дещо умовна характеристика С. Аверинцева) мав очевидну паралель у буквальному містичному матеріалізмі грецьких стоїків. Відмовляючись, звісно, від таких засадничих ідей Стої як вічність матерії, невіддільної від божества, циклічне відродження *всесвіту*, антиохійці сприйняли чимало зі стоїчного світогляду. Так, Северіан вживає неоднозначний і ключовий для стоїків образ «тонкого» небесного вогню, присутність якого в усіх тілах освячує матеріальне буття. Ця цікава, хоча й тупикова, спроба християнізації актуальних елліністичних доктрин, в якості псевдепіграфу Золотоуста, згодом отримала значне поширення на Русі.

У підрозділі 2.6 «**Авва Ісак Сірин: природознавство як практика**» досліджено тему довкілля в дуже впливовому в сіромовному, грекомовному та слов'янському просторі містичному корпусі. У преп. Ісака Ніневійського (VIII ст.) природознавство перетворюється на аскетичну та містичну практику. Парадигмою такого дослідження природи постає молитва відлюдника, зливаного довершеністю «дочасного цього світу», на зміну якому мають прийти *нова земля і нове небо*. Авва Ісак шукає смисл стосунку людини з довкіллям у історії цього стосунку, осмисленій крізь «історію спасіння» та есхатологію.

Отже, хоча нероздільність теології, антропології та космології в екологічному дискурсі сирійців призводила їх подекуди до канонізації наївних картин світу, все ж основні акценти антиохійців – на тілесному та екологічному контексті пізнання, на залежності людини від довкілля та відповідальності за нього, на преображенні матеріального світу видаються вельми співзвучними потребам і турботам нашого сьогодення.

Завдання розділу 3 «ХРИСТІЯНІЗОВАНА ЕЛЛІНІСТИЧНА ДУМКА: ПОМІЖ АНТРОПОЛОГІЄЮ ТА КОСМОЛОГІЄЮ» – з'ясувати місце та природу уявлень про довкілля в александрійській та каппадокійській думці. Підрозділ 3.1, «Александрійська ексегетика та оцінка матеріального світу», демонструє, що природознавство було тією галуззю, вздовж якої проходила лінія напруги між елліністичним та юдео-християнським способами мислення. В ситуації, коли мова елліністичної християнської філософії лише починала вироблятися, апологети були змушені або йти на поступки платонізму, цілковито абстрагуючись від екологічного виміру Християнства (Ориген), – або гостро й епатажно протиставляти «еллініській мудрості» біблійне Одкровення з його «містичним матеріалізмом» (свт. Климент Александрійський). Утім, згодом починається опрацювання християнами специфічних «екологічних» мотивів, породжених платонічною та неоплатонічною думкою.

У підрозділі 3.2 «Християнське засвоєння античної фізики» проаналізовано внесок каппадокійців у формування християнського академічного природознавства. Якщо антиохійські ексегети бачили в християнському вченні альтернативу не лише еллініській релігії та метафізиці, а й еллініській фізиці, то елліністичні християни не вважали свою віру несумісною з класичною натурфілософією. Каппадокійські богослови – святителі Василій Великий, Григорій Богослов та Григорій Нисський, та їх послідовники, як-от Немесій Емесський, застосовували окремі елементи античної фізики для побудови християнських картин світу. Часто ці картини мали полемічне призначення – в багатьох випадках за допомогою суто *фізичних* пояснень християнські вчені усували з натурфілософії неприйнятний для них *метафізичний* дискурс язичницьких та сектантських вчень. Оскільки довіра до застосованих фрагментів класичних вчень була обмеженою, догматичного статусу не набували й отримані таким чином християнські картини світу. Ця настанова вільного пошуку в галузі фізики лишалася чинною протягом всього візантійського періоду.

Осмислення всесвіту в класичних категоріях не могло не відволікати каппадокійців від біблійної проблематики довкілля. Але, натомість, в їхніх працях отримали християнську розробку деякі екологічні мотиви піфагорійства, платонізму та неоплатонізму, як-от «психосоматична» проблема поєднання умоглядної душі з матеріальним тілом чи тематика місця людини в структурі всесвіту. Ці проблеми, дещо по-різному розв'язувані свт. Григорієм Нисським та Немесієм Емесським, згодом привертали увагу більшості християнських платоників.

У підрозділі 3.3 «Єгипетський аскетизм як екологічний проект» прослідковано основні екологічні мотиви ранньої аскетички. Поміж писань александрійського напрямку твори єгипетських аскетів вирізняються як за формою (це афористичні жанри «глав» та «апофтегм»), так і за змістом. У них розгорнуто і точно артикульовано деякі специфічні антропологічні інтуїції, на які хіба що натякали сучасні їм програмові богословські трактати. Важливу

роль тут відіграли (накреслені вже в стоїчній психології та медицині) міркування щодо впливу довкілля на фізичні та духовні стани людини, а також щодо правильного та хибного ставлення людини до середовища. Відносини людей зі звірами розглядалися особливо ретельно. Ідея наслідування нездатним до зла безсловесним нерідко сприймалася дуже буквально: життя серед диких тварин було поширеним різновидом аскези, як у Сирії, так і в Єгипті й Палестині. Утім, систематичний розгляд відповідних висловлювань та фрагментів Житій засвідчує, що вони зовсім не суперечили ієрархічному та антропоцентричному характеру мислення християнських ченців. Смирненне наслідування нижчим шаблям біологічного буття, як вияв свободи волі та самовладання людини, поставало шляхом повернення людини в центр світобудови, звідки вона здатна «збирати» розпорошене буття до купи.

Таке ієрархічне мислення є виявом платонічного впливу на чернецькі кола. Але, всупереч поширеному уявленню, цей платонізм не можна звести до оригенівської та евагріанської його інтерпретацій. В ієрархії, якою оперували ранні аскетичні автори, особливе місце людини визначалося саме її амбівалентним – психофізичним – устроєм, що розглядався оригеністами як перешкода на шляху «повернення» людини до світу умів. Попередні дослідження вказали на тривалу полеміку в середовищі чернецтва поміж оригеністами, які прагнули абстрагуватись від усього видимого, та «антропоморфітами», смисловим центром благочестя – та екологічних поглядів – яких було Воплочення. Хоча серед ранніх матеріалів «Добротолюб'я» представлені обидва підходи, переважає там безперечно другий.

У підрозділі 3.4 «Халкедонська христологія та проблема довкілля: свт. Діадох Фотикійський», проаналізовано наслідки IV Вселенського Собору в Халкедоні (451 р.), де було засуджено дві протилежні христологічні ереси, несторіанство та монофізитство, для християнської антропології, аскетички та екології. Проголошення «незлитного та нероздільного» поєднання у Христі Божественної та людської природ імплікувало, з одного боку, гідність людського ества, тілесності та матерії загалом, з іншого ж, можливість долучення їх до енергій Божества, а відтак – можливість преображення космосу освяченою людиною. Свт. Діадох Фотикійський, один з поширювачів цієї концепції, зосереджувався на двоїстому характері взаємодії Ісуса Христа із природним довкіллям, в якому Він перебував водночас і як його Творець, і як залежна від нього Людина. У підрозділі, зокрема, проаналізовано розробку св. Діадохом образу повітря як стихії, що безпосередньо сполучає людину зі всесвітом.

Підрозділ 3.5 «Екологія, редукована до гносеології: неоплатонізм Ареопагітику» присвячено одному з найвпливовіших візантійських творів. Псевдо-Діонісій Ареопагіт торкається природознавства лише дуже абстрактно, цікавлячись виключно його ієрархічним та гносеологічним вимірами. Пізнання нижчих від людини шаблів буття важливе для нього лише тим, що

опосередковано (символічно) надає уявлення про загальну структуру всієї світобудови, і навіть дозволяє апофатично висновувати до її Творця (у Його енергіях). Хоча в Ареопагітиках практично не приділено уваги природознавчій конкретиці, їх моністичне неоплатонічне бачення, виправдовуючи природу як причетну енергіям Божества, протистоїть дуалізму низки ранньохристиянських ересей. На цьому полемічному моменті акцентує яскравий халкедоніт Йоан Скіфопольський, якому належить більшість схолій до Ареопагітик. У своїх коментарях він зокрема намагається артикулювати імплікації корпусу щодо матеріального буття й тілесності людини.

У підрозділі 3.6 «**Преп. Максим Сповідник: “проходження крізь речовину”**», досліджено, мабуть, найбільш зрілий та цілісний зразок християнського платонічного природознавства. Один з найбільших філософів Візантії, св. Максим Сповідник (580–662 рр.), дає якнайглибшу християнську розробку екологічних інтуїцій, до яких міг слонукати неоплатонізм. До цих інтуїцій належить аскетична тема *плину речовини*, що до нього причетні й тіло людини, і навіть її душа. Взаємодія з довкіллям постає передусім як протистояння особистісного начала людини (Божого образу, що може бути актуалізований у Божій подобі) – безособовій ентропії, внесений у всесвіт гріхопадінням. У гносеології св. Максима ця настанова означає спробу віднайти схований плин речовини смисл (*логос*) предметів та явищ матеріального світу. Та найпогужнішим аспектом неоплатонічної екології св. Максима є сотеріологія, що передбачає не лише спасіння людини Воплоченим Логосом, а й спасіння всесвіту людиною як причетною до всіх його щаблів. Вчення Максима про п'ять поєднань, здійснених (чи здійснюваних) Христом, є одним з найбільш актуальних уявлень східнохристиянської екології.

Таким чином, природознавство елліністичних християн було полем активного пошуку, де особливо рельєфно виявилась їх культурна «двомовність». Найвагомішим результатом цього пошуку, що відбувався як у містичній, так і в академічній площині, можна вважати екологію преп. Максима Сповідника.

Розділ 4 «**СЕРЕДНЬОВІЗАНТІЙСЬКИЙ СИНТЕЗ ТРАДИЦІЙ**» є ключовим елементом дослідження. В ньому прослідковано формування зрілого візантійського природознавства на основі розглянутого вище різноманіття традицій з їх подекуди діаметрально протилежними підходами.

У підрозділі 4.1 «**Емансипація наукового природознавства**» окреслено ситуацію розколу в середньовізантійському знанні та культурі. Набуваючи дедалі більш схоластичного характеру, університетське природознавство поступово емансипується від теології. Утім, на противагу поширеному уявленню (та на відміну від ситуації на Заході), це не означало раціоналізації та спеціалізації природничих дисциплін. Емансипуючись від ортодоксальної парадигми, візантійська наука великою мірою підпорядковується іншим, неприйнятним для Церкви, метафізичним парадигмам окульних дисциплін. Ця ситуація поглибила розрив між університетською та патристичною думкою,

але ізоляція аскетичної традиції разом з її екологічним природознавством була спричинена також і такими внутрішніми причинами, як зростання містичних тенденцій у самій Церкві. Розкол у природничому знанні мав, утім, ту перевагу для аскетки, що практично облишена отцями Церкви космологія більше не ставала на перепоні синтезу найбільш плідних екологічних уявлень попередників. Цей синтез переважно здійснювався у далекій від фізичної конкретики містичній площині.

Але окреслений розкол поляризував радше певні модальності мислення, аніж соціокультурні течії та їх представників. Один і той самий діяч міг бути автором і схоластичних фізичних трактатів, і просякнутих «містичним матеріалізмом» аскетичних творів. У підрозділі 4.2 «**Преп. Йоан Дамаскін: схоластична сума й екологічні інтуїції**» проаналізовано один з ранніх (IX ст.) випадків такого поєднання. Глибока співзвучність мислення Дамаскіна екологічній думці сирійців дається взнаки передусім у полемічних творах, де він захищає шанування матеріальних образів Божества. Але й до свого схоластичного компендіума «Джерело знання», переважно класично-каппадокійського, св. Йоан долучає деякі з ідей антиохійського природознавства, як-от уявлення про земний Рай тощо. Ця спроба Дамаскіна (та деяких його попередників, як-от преп. Феодорита Кирського) залучити антиохійську екологію до дискурсу візантійської освіти була практично проігнорована його схоластичними послідовниками.

У підрозділі 4.3 «**Відродження сирійської містики доквілля: преп. Симеон Новий Богослов**» розглянуто винятковий епізод у післяіконоборницькій культурі Візантії, коли грецький отець Церкви послідовно надавав перевагу антиохійському підходу до доквілля. В сміливого та оригінального містичного мислителя, яким був св. Симеон (949–1022 рр.), це виявилось у створенні розгорнутого екологічного вчення, історичного та есхатологічного за своїм характером. Наполягаючи на містичному розумінні Раю, тотожного Христу (а отже присутнього у серці святих), він водночас веде мову і про Рай як реальний географічний топос, що не підпав прокльону. Утім, навіть прокляте (внаслідок Гріхопадіння людини) доквілля має високий статус; за Симеоном, як за Золотоустом, кожна його дрібниця може поставати предметом безкінечної рефлексії. Таке дослідження доквілля, в чомусь безумовний прообраз сучасного емпіричного підходу, св. Симеон протиставляв абстрактному мисленню середньовізантійської схоластики. Це бачення справило значний вплив на православну містику та аскетику, але аж ніяк не на університетське природознавство.

Найближчі наслідки думки Симеона Богослова простежуються в екологічних рефлексіях його учня, висвітлених у підрозділі 4.4 «**Преп. Нікіта Стифат: множинний Рай та примирення традицій**». Преп. Нікіта (XI ст.), з його неоплатонічним складом мислення та прихильністю до ареопагітичної лінії, водночас глибоко засвоїв антиохійську налаштованість свого вчителя. Це спонукало його до синтезування екологічних традицій у множинній концепції

Раю, осмислюваного Нікітою в п'яти різних вимірах. Одним з цих вимірів постає споглядання логосів природи, в якому актуалізується статус всього космосу як «великого Раю».

Підрозділ 4.5 «Преп. Петро Дамаскін про розіп'яття та воскресіння для світу» досліджує внесок маловідомого автора XII ст. Трактат св. Петра, представлений ним як скромна компіляція (не схоластична, а чернецька) творів числених попередників, насправді являє глибокий синтез антиохійського та александрійського підходів. Розбіжність у космології цих напрямів вже зовсім не актуальна для автора, який, здається, просто не помічає її. Натомість, він цікавим чином поєднує їх екологічні надбання. Екологічні мотиви неоплатонізму, як-от споглядання «плину речовини», складають в св. Петра дискурс «розіп'яття» для світу, тоді як антиохійський ентузіазм щодо оновлення довкілля вливається в ідею «воскресіння» для світу.

У підрозділі 4.6 «Паламітські дебати: теологія, наука, мистецтво» ключове догматичне протистояння пізньовізантійського періоду розглянуто як, зокрема, наслідок остаточної втрати порозуміння між схоластичною наукою та світовідчуттям чернецької традиції. Полемічні трактати св. Григорія Палами (біля 1296 – 1359 рр.), провідного захисника останньої, містять антропологію, виключно уважну до Воплочення, тілесності людини та чідності матерії. Водночас, Палама був автором схоластичного трактату («150 глав»), в який входили, зокрема, космологічна й антропологічна суми переважно арістотеліанського характеру. Хоч у цьому творі присутній не лише (звичайний вже) синтез античних здобутків із християнським вченням, але й певні спроби узгодження каппадокійської та антиохійської космологій, у представленому тут дискурсі не знаходиться місця для екологічних інтуїцій, висловлених свт. Григорієм інде. Утім, артикульоване св. Григорієм розрізнення між непізнаваними сутностями та енергіями як виміром стосунку безумовно є універсальним (а не суто теологічним) баченням. Екологічні імплікації вчення Палами відбиваються у сотеріології його послідовника свт. Ніколая Кавасили (1320–1397/8 рр.), що являє, власне, історію обоження космосу. Але найвиразнішим їх виявом постали «тонкі мови» мистецтва, як-от літургійна поезія та пейзаж палеологівського іконопису.

Отже, в природознавстві післяіконоборницького періоду спостерігається поступове наростання розколу знання на схоластичну фізику та аскетичну екологію. Ігнорування наукової конкретики дало аскетичним авторам змогу узгодити екологічні здобутки своїх попередників антиохійського та александрійського напрямів. Але загалом взаємна ізоляція, що встановилася між зазначеними модусами пізнання світу, мала прикрі й далекосяжні наслідки для всієї східнохристиянської культури, зокрема тому, що молоді слов'янські церкви, позичивши у греків їх багате й різнобічне чернецьке природознавство, виявилися переважно байдужими до академічної лінії. У цьому відношенні, пізньовізантійська ситуація розколу знання є певним аналогом до

пізньоантичної ситуації двох світоглядів, коли виникає потреба у перекладі поміж мовами церковної та світської культур.

У **Висновках** підсумовано основні результати дослідження:

1. Визначено ступінь розробки проблеми: деякі з галузей, дотичних до патристичної екології, вивчаються вже протягом тривалого часу, але сама обрана для дисертаційного дослідження тема лише починає розроблятися, передусім грецькими богословами. Сформовано джерельну базу роботи: для різних періодів та напрямів визначено найбільш показові з погляду екологічного мислення тексти.

2. Досліджено специфіку антиохійського природознавства. Генетично споріднена з біблійною традицією, сирійська християнська думка відбиває властиву юдео-християнським Писанням зосередженість на темі стосунків між людиною та всесвітом. Екологічні міркування, яким антиохійські мислителі завжди відводили чимало місця, набували в них історично-есхатологічного характеру. Перетворення космосу людиною розглядалося в подієвому плані – або в категоріях географічного поширення Церкви, або містично, в категоріях подій внутрішнього життя кожної людини.

Велика увага до космологічного дискурсу, невіддільного від богослов'я завдяки таким 'спільним пунктам як-от концепція земного Раю, є водночас і силою і слабкістю сирійської християнської культури. Природнича конкретність думки ставала на перепоні конструюванню спрощених абстрактних схем буття. Але вона ж, за зростання конкуренції з елліністичною культурою, спонукала багатьох антиохійців до створення та догматизації власних космологічних систем, не адекватних тогочасній (а надто сучасній) науці. Ця «нав'язливість сакральної географії» відвертала решту християн від сирійського природознавства загалом, заважала докладати його здорові екологічні інтуїції до інших космологічних схем та перекривала йому шлях до візантійського університету.

3. Проаналізовано розвиток природознавства в елліністичному християнському середовищі. Переклад біблійного Одкровення на мову античної культури спонукав християнських апологетів до синтезування того, що вони вважали ядром своєї віри, із певними компонентами елліністичної фізики та метафізики, які видавались їм сумісними з цим ядром. У цьому завданні александрійські мислителі були схильні, наскільки можливо, абстрагуватися від фізичної конкретики, обмежуючись в своєму синтезі метафізичною площиною та осмислюючи взаємодію людини зі всесвітом насамперед у позачасовому аспекті, в категоріях логічної та онтологічної причетності. В їх екологічному мисленні домінують такі метафізичні теми неоплатонізму, як мотив плину речовини, психосоматична проблема, бачення людини як мікрокосму, ідея центральної ролі людини в ієрархії світобудови. Ці лінії чітко простежуються, з одного боку, у патристичних філософських трактатах, та з іншого, у писаннях єгипетського чернецтва і в подальшій аскетичній традиції.

4. Досліджено підхід каппадокійських отців Церкви до давньогрецької фізики. На відміну від александрійців, вони активно залучали елементи фізичних вчень античності до створення християнських картин світу. Природознавство каппадокійців принципово відкрите до різноманітних наукових бачень всесвіту. Ця гнучкість картини світу завдячує наголосу на пріоритетності проблематики стосунків людини з Богом та всесвітом, представленої у Св. Письмі. Утім, самі каппадокійці мало торкалися цієї проблематики, що була центральною для Антіохії, дещо більше розробляючи екологічні мотиви автичних вчень.

5. Проаналізовано роль різних богословських течій у формуванні пізньовізантійського природознавства. Ігнорування космологічної конкретики, з її різючими розбіжностями, дозволило патристичним авторам безболісно узгоджувати краші екологічні досягнення різних традицій, – але переважно у містичній площині. Хоч середньо- та пізньовізантійська патристика переважно спиралася на александрійське богослов'я, основу її природознавства складало саме антиохійське діяхронічне бачення «історії спасіння» та розмаїті мотиви сирійської екологічної думки (які домінують в преп. Симеона Нового Богослова, активно задіяні в преп. Нікити Стифата, тощо).

6. Висвітлено формування зрілого природознавства візантійської аскетичної традиції. Контекстом розвитку аскетичної традиції в післяіконоборницький період було наростання відчуження між нею та схоластичним науковим природознавством. Питання, що стосувалися картини світу, цілковито переходили у відання емансипованої університетської науки. Водночас, чернецька традиція, втрачаючи цікавість до цих питань, звернула всі свої природознавчі шукання до проблематики людини в довіллі. Деякі з отців Церкви Палеологівського періоду робили внесок і до схоластичної космології, і до екологічної думки містичного напрямку, – втім, практично не зближуючи поміж собою ці дві незалежні модальності мислення. Відтак, потужна екологічна думка візантійських отців знаходила собі вияв у проповідях, у літургійній поезії, в іконописі, але не в університетському дискурсі, що негативно відбилося на інтелектуальній ситуації подальших століть.

Основні положення дисертації викладені у таких публікаціях:

1. Морозова Д. Зооморфні мотиви метафорики Св. Симеона Нового Богослова / Д. Морозова // Наукові записки НаУКМА (теорія та історія культури). – Т. 49 (2006). – С. 43–48.

2. Морозова Д. Метафорики «стихий» у ранньовізантійській аскетичній літературі / Д. Морозова // Наукові записки НаУКМА (теорія та історія культури). – Т. 62 (2007). – С. 13–18.

3. Морозова Д. Особистість та відбиток. Термін *χαρακτήρ* у св. Максима Сповідника / Д. Морозова // Наукові записки НаУКМА (теорія та історія культури). – Т. 75 (2008). – С. 17–26.

4. Морозова Д. Екологічна думка та візантійська філософія: преп. Максим Сповідник про буття у вирі речей / Д. Морозова // Київське музикознавство. Культурологія та мистецтвознавство. – Вип.32 (2010). – С. 29–41.

5. Морозова Д. Метафорика преподобного Симеона Нового Богослова и Откровение в истории / Д. Морозова // Человек. История. Весть. – К. : Дух і літера, 2006. – С. 121–132.

6. Морозова Д. Рослинні мотиви метафорики св. Симеона Нового Богослова / Д. Морозова // Монастирські комплекси в контексті християнської культури. Матеріали X міжнародної наукової конференції «Могилянські читання–2005». – К. : Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2006. – С. 371–374.

7. Морозова Д. Мотив путешествия в византийской метафорике / Д. Морозова // Феномен паломничества в религиях: Священная цель, священный путь, священные реликвии. Материалы XIII Санкт-Петербургских религиозно-научных чтений. – СПб. : ГМИР, 2006. – С. 63–65.

Морозова Д. С. Тема людини та довкілля у візантійській аскетичній традиції. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата культурології за фахом 26.00.01 – Теорія та історія культури. – Національна музична академія України імені П. І. Чайковського, Міністерство культури і туризму України, Київ, 2010.

У дисертації досліджено погляди візантійських церковних авторів на проблематику стосунків людини з природним довкіллям. На основі оригінальних текстів зіставлено «екологічні» рефлексії різних напрямів – антиохійського, александрійського, каппадокійського – та простежено їх розвиток в різні періоди візантійської культури. Виявлено, що аскетика східних отців Церкви, тісно пов'язуючи антропологію з космологією та з богослов'ям, створює сприятливі умови для розвитку «екологічного» мислення. Показано, що в ранньовізантійський період це мислення безпосередньо залежало від специфічних підходів різних шкіл до космології, а отже помітно відрізнялося в різних авторів. Емансипація науки, якою був позначений середньовізантійський період, призвела до актуального досі розриву між богословським та природознавчим підходами, що певним чином збіднює обидві сфери. Водночас, ігнорування отцями космологічної конкретики сприяло синтезуванню «екологічних» поглядів різних шкіл, практично несумісних у своєму природничонауковому вимірі. Зрештою, в пізньовізантійських отців сформувалося складне й гармонійне бачення стосунків людини з довкіллям, що було, втім, незрозумілим для схоластичної науки та філософії свого часу, а отже, виявилось приреченим на ізоляцію в мовах мистецтва – іконопису й літургійної поезії.

Ключові слова: Візантія, Сирія, Антиохійська академія, Александрійська академія, каппадокійська школа, патристика, традиція, аскетична антропологія, довкілля, екологія, університет.

Морозова Д. С. Тема человека и природы в византийской аскетической традиции. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата культурологии по специальности 26.00.01 – Теория и история культуры. – Национальная музыкальная академия Украины имени П. И. Чайковского, Министерство культуры и туризма Украины, Киев, 2010.

В диссертации прослежены взгляды византийских церковных авторов на проблематику связи человека с естественной средой. На основе оригинальных текстов сопоставлены «экологические» рефлексии разных направлений – антиохийского, александрийского, каппадокийского – и прослежено их развитие в разные периоды византийской культуры. Выяснено, что аскетика восточных отцов Церкви, тесно увязывая антропологию с космологией и с богословием, создает благоприятные условия для развития «экологического» мышления. Показано, что в ранневизантийский период это мышление напрямую зависело от специфических подходов разных школ к космологии, а значит, заметно отличалось у разных авторов. Эмансипация науки, которой был отмечен средневизантийский период, привела к актуальному до сих пор разделению богословского и естественнонаучного подходов, определенным образом обедняющему обе эти сферы. Однако, игнорирование монашеством космологической конкретики способствовало синтезированию «экологических» воззрений ранних авторов разных школ, практически несовместимых в своем естественнонаучном измерении. В результате, у поздневизантийских отцов сформировалось сложное и гармоничное видение отношений человека с природой, которое, однако, было непонятно схоластической науке и философии того времени, а значит, обречено на изоляцию в языках искусства – иконописи и литургической поэзии.

Ключевые слова: Византия, Сирия, Антиохийская академия, Александрийская академия, каппадокийская школа, патристика, традиция, аскетическая антропология, природная среда, экология, университет.

Morozova D. S. The Theme of Human and the Environment in Byzantine Ascetic Tradition. – Manuscript.

Thesis for a candidate's degree of culturology by speciality 26.00.01 – Theory and history of culture. – Ukrainian National Tchaikovsky Academy of Music, Ministry of Culture and Tourism of Ukraine, Kyiv, 2010.

The thesis deal with the Byzantine patristic“ecology” – the discourse of universe viewed as a home (οικος) . Using the original Greek texts as the base, the

author tries to compare the “ecological” reflections of the main theological schools of Preiconoclastic period – Antiochian, Alexandrian, and Cappadocian. The contribution of each trend into the mature Byzantine thought is also under examination. The ascetics which particularly closely connects anthropology with cosmology on the one hand, and with theology on the other hand is in the focus of the research.

Relying mostly on the original texts of Greek-speaking Syrian fathers (and also on some Syrian texts in modern translations) the author demonstrates the great dependence of Antiochian “ecological” thought upon the traditional Near Eastern cosmology. Attributed to the Bible, the ancient notion of the world in the form of a house became the inevitable framework for the rich and manifold environmental conceptions of the Syrian Christians. These conceptions, however, show their truly Scriptural inspiration in their reflections on man’s mystical management (οικονομία) in the inhabited world (οικουμένη), on the mutual dependence between human and the environment, on the gnoseological limits imposed by humans position inside cosmos etc. This fruitful “ecological” thought was largely isolated from the rest of the Church due to its strong tie with the specific Syrian cosmology, guarded as quasi-dogma. However, in the texts of the most outstanding Antiochian thinkers, such as St. John Chrysostom, St. Ephrem or St. Isaac of Nineveh, we do not find any dogmatical approach towards the cosmological models, while their environmental reflections are extremely developed.

The identification and investigation of the environmental discours among the theological, anthropological and physical texts of Alexandrian school showed the Platonic and Neoplatonic genesis of its few ecological motifs – i.e. the reflections on the existance inside the flow of matter, on the place of man in the entire hierarchical structure of the created beings, the view on man as the only and important bind of the contrary qualities of the world, the analysis of human cognition of the lower and of the higher levels of the created world. However, investigating St. Maximus the Confessor’s notion of man as the mediator, usually apprehended as a purely Neoplatonic insight, the author retraces in it the elements of the dynamical and hystorical vision intrinsic to the Scriptural thinking.

The place and function of cosmological knowledge, rather than its contents, are investigated in the physical treatises of Cappadocian current. The environmental approach, associated with the Scripture, is provided here with much greater respect than merely cosmological data, associated with Hellenistic science (particularly by St. Basil of Ceasarea), even though it is latter that obviously dominates in the texts. The psychosomatic problem (tracing back to different Greek philosophers) is viewed as the centre of the ecological thought of the Cappadocian theologians and of some other Christian scientists, such as Nemesius of Emessa. So, the author’s position consists in stating the multiplicity of ecological approaches recorded in the patristic writings of the Early Byzantine period.

The mutual emancipation of science and theology, occuring since the 11th century is assessed as the cause of separation between the patristic cosmology

absorbed by the scholastics, and the patristic ecology ignored by the University and preserved only in the ascetical and mystical treatises. Meanwhile, the indifference towards the cosmological models, showed by most of the Church fathers of that time and later on, might have impoverished their vision, but permitted them to synthesize the best ecological achievements of their predecessors, formerly incompatible due to the difference of their cosmological foundations. Though Alexandrian Neoplatonism is sure to make the base of the new synthesis, the Antiochian insights are also present here, particularly in the writings of St. Symeon the New Theological and of his disciple St. Nicetas Stethatos. This fruitful synthetic view of human in the environment stayed unintelligible for the language of the scholastics (including the more scholarly treatises of its authors themselves), and proved to be isolated in few genres of religious literature and reflected in the languages of the church arts.

Key words: *Byzantium, Syria, Orthodox Church, Greek patristics, Antiochian school, Alexandrian school, Cappadocian school, tradition, ascetical anthropology, environment, ecology, university.*